

ОДНОСКЛАДНІСТЬ, НЕПОВНОТА, ЕКВІВАЛЕНТНІСТЬ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

У статті окреслено сутність односкладних речень з позиції функційно-категорійного синтаксису. Подано аналіз та опис речень, показано проблемні аспекти висвітлення односкладності.

Ключові слова: односкладність, структурна і семантична неповнота, еквіваленти речення, парцеляція.

Речення – найголовніша і визначальна синтаксична одиниця, що позначає ситуацію (просте елементарне речення) або взаємопов'язані ситуації (просте неелементарне та складне речення) та вказує на відношення повідомлюваного до дійсності. Це одиниця-конструкція, яку характеризує безперервність синтаксичних зв'язків компонентів (за винятком перерваних і розірваних та незакінчених речень), та найбільша здатність реалізувати комунікативну, пізнавальну (когнітивну) та експресивну функції мови.

Речення постає багатомірною одиницею синтаксичного рівня мови, яку доцільно розглядати з різних боків, найперспективніше – формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного і комунікативного. У такому аспекті в першому випадку виділимо синтаксичні зв'язки і на їхній основі компоненти речення, у другому – семантико-синтаксичні відношення і компоненти змістової природи, у третьому – компоненти актуального членування, комунікативну предикативність, тему і рему. Зазначимо, що компоненти цих рівнів речення перебувають у складних взаємостосунках і взаємозв'язках. Вони виступають окремими категорійними величинами зі своєю графемною структурованістю. Так, компоненти формально-синтаксичного аспекту речення відображені в категоріях **присудка, підмета, другорядного члена речення**, семантико-синтаксичного аспекту – в категоріях **предикатності, суб'єктності, об'єктності, адресатності, локативності, інструментальності** тощо.

Виступаючи базовою синтаксичною **одиницею-конструкцією**, речення складається зі слів та словосполучень, які мають інші функціональні параметри, вужчу сферу функціонування та інший категорійний статус. З цього випливає, що речення є більш розгалужена (семантично і формально) одиниця, у яку входять компоненти у вигляді слів, словоформ, що є складниками речення, його матеріальною частиною. Формуючись, речення вбирає в себе семантику окремого слова, її формалізацію, які в комплексі утворюють компоненти-семи, спроможні реалізувати цю семантику у єдності семантико-синтаксичних функцій та функцій формально-синтаксичних. Найвизначніша категорія речення – предикативність – у ширшому тлумаченні – віднесеність повідомлюваного змісту до дійсності, що реалізована типово на основі відповідних категорійних значень – синтаксичного часу, модальності та персональності (категорія особи).

Модально-часовий план речення спричиняє змістові елементи в ньому, з'єднує семи, актуалізуючи загальну референцію, уможлиблює функціонування речення як повідомлення про те, що **щось** існує, **щось** десь розміщене, **щось** якимось діє тощо. Саме тому тільки речення формує думку, повідомлення про факти, стани, явища дійсності у реальному чи ірреальному вимірі, напр.: *Було парко, я скинув чоботи, зв'язав їх і перекинув через плече* (В.Шевчук); *Вони, щоб тільки погубити, то будуть все тебе манти* (І.Котляревський); *Мовчати вмів ніч* (Д.Павличко); *Серпень з вереснем тискають один одному правці* (М.Рильський); *Мабуть, це людство дуже молоде* (Л.Костенко). “Визнання системного характеру синтаксису, – підкреслював Т.П.Ломтев, – означає визнання того, що пізнання окремих синтаксичних елементів можливе лише на основі всебічного урахування всіх можливих зв'язків і відношень між ними” [2, 9], пор., напр.: [3].

У сучасному синтаксисі накреслено декілька типологій простого речення, серед яких найпоширенішими є такі: 1) акцентування формально-структурного аспекту в реченні, що виявляється у структурній схемі речення, яка зумовлює різні моделі речень; 2) зосередження уваги на семантичних критеріях, що постають на основі семантичних функцій реченневих компонентів; 3) виділення структурних і семантичних ознак, які у єдності формують реченнєві моделі.

У “Граматиці – 80” в основу типології простого речення, наприклад, покладено семантичний критерій, але водночас подано не структурно-семантичні типи речень, а структурні схеми двокомпонентного чи однокомпонентного виду, серед яких двокомпонентними визнано традиційно односкладні конструкції типу *Часу не вистачає; Видно сліди* тощо [5, 90-94].

Ми розглядаємо речення як триаспектну синтаксичну одиницю-конструкцію і основну категорію синтаксису. Воно має насамперед формально-синтаксичну структуру, семантико-синтаксичну і комунікативну функціональну природу.

Формально-синтаксичний аспект речення представляють синтаксичні зв'язки і вирізнявані на їхній основі компоненти речення. З формально-граматичного боку речення бувають прості і складні. Простим реченням притаманна ознака двоскладності і односкладності. Двоскладне речення моделюють головні члени – підмет і присудок. Односкладне – не диференційований на підмет і присудок, але співвідносний з ними формально один головний член, напр.: *А пісня наростала у засланні* (В.Симоненко); пор.: *Повіяло ранніми осінніми холодами* (О.Гончар); *Утрачено останні сподівання* (В.Стус); *Сміх. Кашель. Рипіння снігу. Ніч* (Г.Тютюнник); *Кав'ярня. Столики білі. Білі столики, білі* (М.Семенко).

Односкладними стали називати речення [7], що, на відміну від двоскладних речень, модельовані на основі одного головного члена речення, який є самодостатнім для його організації і не потребує іншого головного компонента. Тривалий час односкладні речення називали неповними. Лише згодом їх долучили до розряду повних речень особливого односкладного типу.

За характером головного члена речення односкладні конструкції поділяють на дієслівні, іменні і прислівникові, бо саме цими частинами мови він виражений. Серед дієслівних прийнято виокремлювати особові (означено-, неозначено-, узагальнено-), безособові, інфінітивні, серед іменних – номінативні (буттєві). Чимало суперечок викликають речення, які можна трактувати подвійно: як односкладні номінативні, напр. *Лиси на Волині; Над хаткою небо; Сіра мжичка за вікнами; Ніч. Кімната* (Є.Плужник) або як двоскладні неповні (еліптичні), і речення з препозитивними і постпозитивними означеннями: *Яка нестерпна рідна чужина* (В.Стус); *Квіти. Небо рум'яне, зелені оселі, і зелені дерева, і дим солодкий цих земзних осель!* (Л.Костенко); *Дуби, посивілі від пилу. Світанки рожево-сухі* (А.Малишко); *Зима. Стародавній замок. Печаль королівських лип. Ген хуторів причаєність глибока* (Л.Костенко), які можна визначити або як номінативні поширені, або двоскладні зі складеним іменним присудком.

Викликають розбіжне трактування і так звані „кличні речення” (вокативні). Їх зараховують то до вокативних, то до номінативних, то до ізольованих звертань [5, 90-94], то до еквівалентів речення, напр.: *Сади мої, сади мої, сади... Як важко буть Антеем на асфальті!* (Л.Костенко). Зазначимо, що строкатість будови односкладних речень, наявність перехідних типів між двоскладними та односкладними реченнями вимагають детального перегляду теорії односкладного речення. Не відкидаючи в цілому поняття односкладності, підкреслимо, що до односкладних речень недоцільно зараховувати **означено-, неозначено-** та **узагальнено-особові** речення. За функціонального підходу ці конструкції є неповними двоскладними реченнями. Враховуючи валентність предикатного слова-дієслова, їх доречно визначити як речення, породжені особливими умовами комунікації, коли текстово недоречно моделювати двоскладну структуру. За відсутності підмета речення є самодостатнім у комунікативних умовах, бо реалізує, хоча й неповно, семантику суб'єкта дії, напр.: *Ниви шумлять навколо і заважають. Жену від себе голоси поля, і тоді на мене, як дощ, спадають небесні* (М.Коцюбинський); *Вночі прокидаюся, сідаю на ліжку і напружено слухаю, як щось свердлить мій мозок...* (М.Коцюбинський) – у другій частині цього речення неозначеність двоскладна (*щось свердлить мозок*), як і в першій означеність „односкладна”. Тому немає жодних підстав зараховувати означено-, неозначено-, узагальнено-особові речення до розряду односкладних. Особливою ознакою таких конструкцій є те, що у комунікативних умовах актуальною виступає саме дія, а не діяч-суб'єкт, пор.: *Стояла я і слухала весну...* (Леся Українка), де важливим для комунікації є особа-діяч, і речення такого змісту: *Багату дівку сватають і в Петрівку* (нар.тв.); *Їж борщ з грибами і держи язик за зубами* (нар.тв.); *Не вчи орла літати, а рибу плавати* (нар.тв.); *Прощаю всіх, хто заподіяв мені зло* (О.Довженко); *Сиджу. Співаю з дідом колядок різних. А тепер – минулося* (Гр.Тютюнник); *Живим узяти не змогли його* (Л.Костенко). У цих конструкціях важливим і актуальним для комунікації є сама дія, а діяч постає або ж узагальненим, або означеним, або неповно означеним без словесного окреслення, що й необхідно для передачі змісту, семантики, це зумовлено й контекстом. Напр.: *Не спав цілу ніч, ждав, що ось-ось рипнуть двері, увійде жінка і скаже, що вони були в тітки на хуторі й забарилися* (Гр.Тютюнник); пор.: *І я відчуваю що жив я, що житиму ще і живу, бо морю й землі не чужий я, бо я їх з собою зову* (М.Вінграновський); порівняймо ще: *Даруся завжди збиралася до тата зранку. Довго вмивалася. Ще довше чесалася. Викладала короною косу. Зав'язалася двома хустками: білою і чорною. Вбиралася тепло. Зверху*

на вовняну кацавейку накинула половинку тертого-перетертого, давно вицвілого ліжника. І так сиділа під стіною на лавці майже цілий день (М.Матіос).

До односкладних як особливих утворень треба зарахувати насамперед безособові та інфінітивні речення, напр.: *Таки ж холодно. І смеркає враз* (Гр.Тютюнник); *Запахло сонцем. воском і зелом...* (В.Стус); *А, може, нам належить без кінця чекати суду Божого?* (Р.Іваничук). Односкладними за своєю сутністю є номінативні речення, що передають існування, буття чогось чи когось у комунікативних контекстах, вони можуть бути поширеними, уміщувати означальні чи обставинні поширювачі, напр.: *За вікном туман холодний* (В.Сосюра); *Біля білої вежі чорне дерево* (Л.Костенко). Такі поширюючі компоненти становлять особливу рису поширених номінативних речень, оскільки існування будь-чого, буття предмета чи особи можливе в певному оточенні. З уведенням в граматичну теорію поняття детермінантів, згадані елементи кваліфікують як такі, що не входять до структурного мінімуму речення, а поширюють його предикативну основу в цілому. Г.О.Золотова [1] їх називає, наприклад, суб'єктами обставинного стану, Н.Ю.Шведова [5] – обставинними детермінантами, І.І.Слинько, Н.В.Гуйванюк, М.Ф.Кобилянська [6] – особливими членами, що є обов'язковими для номінативних речень. В.В.Прус [4, 20-21] вважає, що речення цього типу (*В сосняку сніг*) за своєю структурою двоскладні, бо мають нульове вираження присудка *бути*, від якого залежить обставина місця *в сосняку*. До поширених номінативних односкладних речень вона відносить лише ті, що мають узгоджені чи неузгоджені означення – *Весняний вечір, зорі дикі* (А.Малишко). Гадаємо, що подібного тлумачення можуть зазнати і ці конструкції, пор.: *зорі + 0 присудок + дикі* (іменна частина присудка). І якщо це так, то речення *Калина під вікном рідної оселі, тополя на околиці села, жебонлива криничка на перехресті доріг, боброва частка в тихоплинній заплаві, терпкий запах лісової конвалії – усе це овиди нашого дитинства, наш духовний світ...* (В.Скуратівський) не буде простим і двоскладним, а складносурядним безсполучниковим реченням [пор.: 4, 54]. До односкладних поширених (номінативних) речень відносимо речення з поширюючими означеннями та обставинними компонентами часової чи локативної семантики, бо це становить особливу рису речень цієї структури, напр.: *Ліс... Папороть... Тінь...* (В.Лазарук); пор.: *І знову степ. І знову даль розлога* (Л.Костенко). Серед номінативних речень з урахуванням характеру головного члена, функціональних ознак, особливостей структурних виділимо такі типи: номінативні *буттєво-описові*, напр.: *Темна ніч. Шляхи. Діброва. Тихо шепчуть ручаї* (А.Малишко); *Вузька вуличка. Стіна, повита хмелем* (Л.Костенко); *Готичні смереки над банями буків, гаркаві громи над крайною крон* (Л.Костенко); номінативно-вказівні, напр.: *Хто? Нікого. То ліс* (В.Лазарук); *Ось стіл його. Ось чорнильниця. Ось благовісна свіча* (І.Драч); *Ось і наша хата* (М.Стельмах); номінативні спонукальні, напр.: *Ваш квиток?* (розм.); номінативні оцінні, напр.: *Які ж пишногубі троянди! Колючі ж які колючки!* (І.Драч); власне номінативні, напр. *Весна. Теплінь* (І.Цюпа); називні уяви, напр.: *Сковорода. Людина і митець...*; називні ствердження (генітивні), напр.: *Народу тут; Було там крику, сміху і забав* (Леся Українка); називні заперечення (генітивні), напр.: *Ні хмарини у небі*.

Одним із різновидів номінативних речень є й кличні речення, напр.: *Велика Матір наша Небесна! Почуй молитву дітей стражденної України* (К.Мотрич).

Неповними називають речення, у яких словесно не вираженим є член речення (головний чи другорядний), необхідний для його структури – двоскладної чи односкладної. Поняття необхідності є відносним, оскільки ця неповнота становить особливу комунікативну спеціалізацію речення, однак на тлі можливої повноти такі речення є справді неповними.

Розрізняють контекстуальні неповні речення, у яких словесно не окреслений компонент стає зрозумілим з попереднього або наступного речення, контексту, напр.: *В красний місяць уродився, а в поганий оженився* (Нар.тв.); *Вибирай корову по рогу, а жінку – по роду* (Нар.тв.); *І вийшов Колумб на берег Америки вранці. Ступив на траву невідомої досі землі* (Л.Костенко); *У всіх повні кошики грибів. А в нього порожні* (Л.Костенко); *Гришниця я. Полюбила чужого* (Л.Костенко); *Стоїть гора високая, попід горою – гай...* (Л.Глібов); *За вікнами день холоне, у вікнах – перші вогні* (О.Теліга); *Хвали день вечором, а дівчину замужем* (Нар.тв.).

Ситуативні неповні речення використовуємо за певних умов, коли мовцям відомі обставини і предмети, про які йдеться. Вони суттєво не відрізняються від контекстуальних, проте є короткими, звичайно, і можливими в певних ситуаціях, напр.: – *Хто? – Нікого. То ліс...* (В.Лазарук); *Приніс? Він показав на лист, що лежав на столі*.

До неповних відносять так звані еліптичні речення, структурною особливістю яких є еліпсис (опущення) присудка або головного члена речення, який може бути зрозумілим не з

контексту чи ситуації мовлення, а з самої побудови такого речення, на нього вказують наявні в реченні компоненти, напр.: *Дівка на порі, жєнихи у дворі* (Нар.тв.); *Сивина в бороду – бїс в ребро* (Нар.тв.); *Як зять на поріг, тєща за поріг* (Нар.тв.); *На день весїлля, а довїку клопоту* (Нар.тв.); *Все найкраще – дітям* (З газ.).

До особливого різновиду неповних належать приєднувальні конструкції (парцельовані, видільні). Їхня специфіка полягає в тому, що вони виступають на тлі основного речення і можуть бути повними (*Люблю, коли ви говорите. Ніби струмочок дзюрчить*), а частіше неповними, нагадуючи своєю будовою другорядні члени речення, коли речення зазнало дроблення (парцеляції) і використовувані з певною художньо-естетичною метою, напр.: *Воду з криниці пили. Пригорщами. Добру холодну воду* (Н.Кашук); *Ми зводили свій храм. Він є у нас тепер. Невидимий очам, без брами і паркану* (Л.Костенко); *Я згадую наші перші зустрічі. Палкі. Несамовиті. Виснажливі. Скупі на слова, але щедрі на пристрасть* (М.Матіос); *Перед тим, як піти ввечері, він обцілює мене. Довго. Лагідно. Мовчки* (М.Матіос); *У нас з тобою не було весїлля. А, втім, було. Давно. І не у нас* (Л.Костенко). Такі речення актуалізують нашу увагу на формально другорядних елементах, створюють особливу інтонацію виділення. Вони характерні для художнього та публіцистичного стилів, мають особливе інтонування як елементи експресивного синтаксису, пор.: *І навалюються на нас кучугури. Снігу? Ночі? Безмежся? Тиші?* (В.Стус).

До неповних тяжіють структури, що не мають усіх ознак речення. Їх називають нечленованими, оскільки не містять ні головних, ні другорядних членів речення. Виражені вони, звичайно, службовими словами і виражають ствердження, заперечення, спонукання, бажання, емоційно-оцінність. До них відносять слова, що виражають привітання, подяку, мовний етикет тощо. За функціональними властивостями такі слова-речення подібні до парцельованих конструкцій і стають зрозумілими на тлі основного речення, напр.: *А як діла, дідусю? Драстуйте! – Драстуйте! Діла? Діла – нічого. Діла, як казали оці песиголовці, – зум! – І по-німецькому, дідусю, навчились? Атож. У соприкосновенї з ворогом був, – от і навчився* (Остап Вишня); *Ми річку переходили? – Ні* (Є.Гуцало). Ці речення-слова належать, очевидно, до еквівалентів речення.

Як різновиди неповних чи еквівалентів речення виступають *незакінчені* (обірвані або перервані) речення, напр.: *Я не Ганна, не наймичка... Я... – Та й занїмила* (Т.Шевченко). У комунікативних умовах можуть виникати різні причини незакінченості, обірваності чи перерваності речення (хвилювання, зміна емоційного стану, переривання мовлення дійової особи у драматичному творі якимсь звуком чи рухом, етикетні причини тощо). Апосіопеза (умовчання) виступає важливим стилістичним засобом, в усному мовленні її супроводжує своєрідна інтонаційна пауза незавершеності чи обірваності, що на письмі позначаємо трикрапкою, напр.: *– Не все я можу тобі розповісти, але чоловік був у мене тільки один... – Хочеш сказати... – Хочу сказати...* (В.Шевчук).

Підсумовуючи, зазначимо, що односкладні речення у функціональному плані (за традиційного тлумачення) є звичайно неоднорідні як за побудовою, так і за характером вираження змістових відношень і співвіднесеністю з дійсністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 386 с.
2. Ломтев Т.П. Основы синтаксиса современного русского литературного языка. – М.: Учпедгиз, 1958. – 166 с.
3. Плющ М.Я. Проблема відокремлення і відокремлених компонентів речення. (Семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти), – К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2010. – 92 с.
4. Прус В.В. Просте речення. Складні випадки синтаксичного розбору простого речення: Навчальний посібник. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2008. – 115 с.
5. Русская грамматика: У 2 т. Т.2. Синтаксис. – М.: Наука, 1980. – С.90-94.
6. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
7. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.

В статье определено сущность односоставных предложений с позиций функционально-категориального синтаксиса. Проанализировано и описано такие конструкции, поазано проблемные аспекты описания односоставности. Ключевые слова: односоставность, структурная и семантическая неполнота, эквиваленты предложения, парцеляция.

The article is devoted to the essence of one-member sentences from the viewpoint of functional categorical syntax. The analysis and description of the sentences is given as well as problematic aspects of one-membership explanation.

Key words: one-membership, structural and semantic incompleteness, sentence equivalents, parceling.

